

УДК 141. 132 “17” (477)

РАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ СВОБОДИ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Марія Закала

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, maryzakala@mail.ru*

Розглянуто проблему раціоналістичного підґрунтя свободи людини у філософії Г. Сковороди. Свобода досягається через пізнання та усвідомлення людиною своєї духовної сутності, морально-етичних засад, таланту та здібностей і їх практичного втілення в житті.

Ключові слова: свобода, “істинна людина”, раціональність, “три світи”, “дві натури”, “споріднена праця”.

Питання свободи завжди посідало важливе місце в суспільно-політичному та духовному житті українського народу та зокрема кожної людини. Цілком зрозуміло, що воно привертає увагу діячів, письменників, філософів у різні епохи і не втрачає своєї актуальності і в наш час суспільних трансформацій та змін, коли людина відчуває себе такою, що не може реалізувати повністю свою свободу.

Українські філософи, зокрема Д. Чижевський, І. Мірчук, В. Горський, І. Захара, В. Нічик, М. Шаян зосереджують свою увагу на проблемі людини у загальних рисах, не зупиняючись окремо на проблемі свободи у філософії Г. Сковороди. Більш детально осмислюється це питання у працях Д. Багалія, де у викладі загальної філософської концепції, йдеться про концепцію самопізнання та проблему людської свободи у філософії Г. Сковороди. Розум як джерело пізнання та духовної свободи розглядають у своїх працях А. Пашук, частково М. Попович. Дослідники М. Кашуба, І. Захара розуміють свободу у концепції Г. Сковороди як наслідок пізнання невидимої природи людини серцем, почуттями. І. Іваньо, А. Пашук питання свободи пов'язують з ідеєю “спорідненої праці”, самопізнання, щастя, а головне з – пантеїстичним та раціоналістичним підґрунтям. У М. Поповича простежується думка, що філософію свободи мислителя не можна назвати містичною, і в цьому контексті проаналізовано різні види пізнання у світовій філософській думці, зокрема містичне та раціональне та їх пов'язаність із філософією Г. Сковороди.

Враховуючи, що в зазначених працях подано лише загальний виклад світогляду філософа, зокрема й питання свободи людини, **мета статті** – з'ясувати раціональне підґрунтя розуміння свободи у філософії Г. Сковороди.

Час Г. Сковороди, був періодом коли Катерина II запровадила кріпацтво на Україні, поневоливши народ і нагородивши панівну верству малоросів дворянськими титулами. Одним перепавав “кнут”, а іншим – “пряник”. Український мислитель, за походженням вільний козак, усе життя переживав, щоб не потрапити в це рабство і залишитися вільним:

“Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотє?
Ні ж бо, не злотне: зрівнивши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись” [2, с. 85].

У цьому творі порушено питання соціальної свободи, яку Г. Сковорода високо цінував як національну рису українського народу, особливо втілену у свободололюбності козацтва. Йдеться про свободу українського народу, а в цьому контексті про свободу людини, яку знищило російське самодержавство, що розглядало підданих як рабів одного рівня і гатунку. Філософ категорично відкидав це рабство і водночас, шукав філософсько-торетичні основи для з’ясування питання свободи та неволі народу і людини. Він створив концепцію “трьох світів” і “двох натур”, які між собою органічно пов’язані і є філософсько-раціоналістичним підґрунтям розкриття та усвідомлення свободи волі людини, народу загалом.

Мислитель відштовхується від того, що весь світ складається з “трьох світів”: “макрокосм” – “незчисленні Коперніканські світи”, “мікрокосм” – людина і “символічний світ” – Біблія. Це різні світи, але всі вони становлять один загальний світ, що має “видиму і невидиму природу”: “Увесь світ складається із двох натур, одна видима, а друга невидима. Видима зветься жива істота, а невидима – Бог” [3, с. 175].

У суспільному житті все починається з людини як “мікрокосму”, що є єдністю тіла і душі, наділеною розумом та свободою волі. У зв’язку з цим філософ ставить питання про пізнання істини, Бога, і використання її у реальному житті. Потрібно зазначити, що Г. Сковорода основував своє вчення на античній філософії, зокрема на поглядах таких її представників: Сократ, Платон, Епікур, Плутарх, Сенека, Цицерон та інші, на яких він покликається в своїх творах. Зокрема, так формулює основні вимоги до життя: “Пізнай себе” (Сократ) і “Живи згідно з пізнаними істинами” (Епікур). У цьому й закладено раціоналістичне підґрунтя свободи волі, оскільки пізнання істини – це вже проблема діяльності розуму, що ґрунтується на засадах логіки і гносеології.

Г. Сковорода ставить питання не про чуттєве пізнання, яке вводить нас у світ матеріальних речей, а про пізнання розумове, бо тільки розум здатний пізнати та усвідомити божественні істини, закладені у духовній сутності людини і в усьому

єстві. Це значить пізнати щось невидиме, але цілком реальне, яке як духовна реальність керує людським “Я”. А пізнати слід морально-етичні принципи і здібності, таланти, нахили людини до “спорідненої праці”, тоді відкривається шлях до щастя, душевної радості. Пізнавши це, людина пізнає істини “свого Бога”, свого духу і згідно з ними має жити, діяти, творити, тобто їй відчиняються двері від ідейної сили до практичної дії, а отже до свободи Духа, що є сферою раціонального мислення. Бо свобода волі людини – духовна. Свобода є свободою Духа, але Духа пізаного, усвідомленого.

У кожного є своя природа, своя вроджена здатність до конкретної справи. Через пізнання її в собі, людина робить вибір на її користь і таким чином здобуває щастя, стаючи вільною від “неспорідненої праці”. А якщо людина порушує в собі “невидимий світ” здібностей, даних від природи, то зазнає неволі від власної нереалізованості в житті, яка приносить лише гіркі плоди. Філософ неодноразово в цьому контексті нагадує, що потрібне зроблено неважким, а важке непотрібним.

Здобуття людиною знань, вивчення творів культури і філософських текстів мислитель розглядав як засоби для її самореалізації і втечі від світу матеріального, що веде до переображення людини зовнішньої – тілесної у людину внутрішню – духовно багату. Тобто, з одного боку людина відкриває в собі, як факт свого духу і волі, те, що вона покликана самопізнати себе й саморозкритися, а з іншого – акт самопізнання дає їй змогу усвідомити свободу вибору, а отже – і волі.

У творі “Наркіс” Г. Сковорода зазначає, що пізнати в собі істинну, духовну людину можна лише визнавши, що зовнішнє в людині – попіл і тління: “Але ти його доти не пізнаєш, доки не признаєшся з Аврамом до того, що ти земля і попіл” [3, с. 159]. Тому головним завданням є пізнати в собі істинну людину: “Адже істинна людина та Бог є те саме” [3, с. 168]. А пізнання “істинної людини” змогу бути нею. Філософ говорить про Мойсея, який пізнавши себе, подолав все ідольське. Бо ніхто не може побороти всередині себе злість, якщо спочатку не пізнає в собі, що то є добро, а що зло. Тому ні слово, ні діло не може відбутися без боротьби добра (небесних сил) і зла (пекельних духів). Але для справжнього щастя первинним вибором є знання. Для щастя потрібна “найсолодша” істина, яку ми маємо пізнати: “оце і є бути щасливим – [пізнати], знайти самого себе” [4, с. 340].

Саме пізнання “самого себе” як “істинної людини” містить у собі раціоналістичний ґрунт і для свободи цієї людини, бо її саморозкриття можливе через раціоналістичне усвідомлення своєї духовної сутності, що водночас веде до свободи в лоні Духа.

Мислитель говорить про складність перебудови направленої на світські спокуси людської думки, про важливість за допомогою неї підвестись над тілесним життям, щоб досягнути вищі цінності. Не дійшли до землі обітованої, за Г. Сковородою, ті, що вірили лише в тілесне й не згодні були долати труднощі заради життя на своїй землі, життя свободними людьми, а не рабами. Створення

справжньої людини відбувається тоді, коли вона сягає невидимості і надає їй пріоритет. Земні блага є спокусою, від якої втриматися годі, бо вони є безперервним породженням світу. Тому в боротьбі людини з земними спокусами ключовим є пізнання себе як людини, що усвідомлює поділ світу на видимий невидимий. Без цього усвідомлення людина приречена борсатися в тенетах зовнішності, плоті. Однак, на шляху самопізнання лежить низка перешкод. Одна з них – марновірство та забобонність: “Із забобонів народилися нісенітниця, секти, суперечки, ворожнечі міжусобні й дивні, рукопашні й словесні війни, дитячі страхи тощо” [5, с. 9].

Розумна людина має розумом досягнути заховане у Біблії зерно істини, а збагативши свій розум, вона стає вільною, проникає у приховане духовне, у зміст невидимої божої вічності, яка насичує серце невидимим багатством. Тому найпершим завданням є творити в собі дух, тоді людина стає мудрою, що подібна до тієї, яка заснувала свій дім на камені, а не на піску: “Ти ж, сину мій, читаючи книгу видимого і злого світу цього, дивись сердечним своїм оком на саме серце його, джерело його, тоді, пізнавши початок і сім’я його, будеш правий і суддею станеш усілякій справі, бачачи голову справи і саму суть, істина-бо збавить тебе від всілякої напасті” [6, с. 131]. Тобто, пізнаючи причину зла можна вирішувати усілякі життєві справи і робити вільний і правильний вибір. Керуючись цим принципом розрізнення добра його ж одержуємо. “... є два роди всього живого і суті справ, – каже Г. Сковорода, – так є два серця... є два духи – добрий і злий, істинний і брехливий... Цими двома джерелами суди всіляку справу. Бо коли сім’я і корінь благі, тоді благі й гілки, й плоди” [6, с. 131]. Часто людина не розуміє найменших дрібниць, але коли дає місце в серці слову Божому, зазначає Г. Сковорода, “коли його благодать повіє на нас”, тоді все виявляється простим. “І коли подув на твоє серце Дух Божий, то ти маєш побачити те, чого від народження не бачив... Отже, ти тепер бачиш двоє – старе і нове, явне і темне” [3, с. 171]. А Слово Боже можна почути і зрозуміти, лише виконуючи його. Щоб щось пізнати та зрозуміти “треба спочатку вийти на гору видіння Божого” [3, с. 180]. Усі ці дії органічно пов’язані з розумовою діяльністю. Людина є вільним творцем, що самостійно, з власної волі та ініціативи, діє, розумно вибирає та творить, реалізуючи свободу свого духа. Але ця свобода може бути тільки тоді повноцінною, якщо раціонально, осмислено ґрунтуватиметься на істинах, досягнутих шляхом пізнання Бога. Знання Бога забезпечує правильний вибір і повновартісну свободу людини. Бажання людини різні: лихе спонукає злодія до крадіжки, а бажання, кероване любов’ю, – до добра.

Важливо те, що має бути вчитель – Отець небесний (закон), що дає схильність до справи, схильність дає бажання, а бажання – знання та звичку. Тому, наголошує мислитель у байці “Собака та кобила”, “Природа – вічне джерело бажання” [7, с. 113]. Отже, щоб захотіти чогось (щоб виявилось бажання), треба спершу пізнати в собі свою природу, але пізнати раціонально, дією розуму.

Найменша наша справа без Бога приречена на невдачу, стверджує Г. Сковорода в байці “Соловей, жайворонок та дрізд”, а хто знає Бога, той знає й план й шлях свого життя: “... той, хто пізнав природу все своє розуміє” [7, с. 129]. Біблія нас вчить Богопізнання, і це дає нам духовні очі і розум. Найвища мудрість полягає не в тому, щоб пізнати весь світ, а в тому, щоб знати все, що людині необхідно: “Передивившись усі планети й придбавши всі світи, не маючи й не знаючи того, що потрібне для тебе, будеш бідний, і незнавець, і невеселий так само, як, перейшовши всі дороги, але не побачивши своєї, нічого не знатимеш, і не матимеш, і не збадьоришся” [7, с. 129].

Пізнавши Божі істини, ми одержуємо владу над собою. “Для безперешкодної подорожі немає важливішого, тобто більш корисного і величного, ніж пізнати самого себе і знайти сховану в нашому попелі іскру божества, звідси народжується благословенне оте царство володіти собою, мати міць і на душевних устремліннях, що лютіші від усіх тигрів, ніби на левах, що везуть колісницю, їхати” [8, с. 367]. Це означає пізнати, збагнути і засвоїти ті істини, які збагачують наш розум і дух, дають силу для свободи Духа.

У перекладах, які здійснив Г. Сковорода і з яких черпав мудрість, також існують ідеї про пізнання та раціональне зерно у виборі. Зокрема, в одному з перекладів йдеться: “Кожен повинен пізнати себе, тобто свою природу, чого вона шукає, куди веде, і за нею йти без всякого взагалі насильства, а й з найглибшою покорою” [9, с. 220].

Якщо людині щось не вдалося зробити, вчить філософ, слід побачити справжню перспективу невдачі: “Тобі не вдалось добитись прихильності начальства? Будеш жити вільним від небезпек і справ” [10, с. 309]. Людині дано зрозуміти, але вона свідомо робить вибір на користь світу зла, знаючи, що є Бог, і відмовляється від щастя, вважаючи, що воно є щось інше: “Бачиш у бісах віру, бачиш у них і страх, але не вірують у Бога, не йдуть за ним, як шляхом щастя. Вірують розбійники, що є суд цивільний, і бояться його, але не живуть за законами його, а цим самим не віряються йому, вибравши власний свій шлях до гаданого свого щастя” [10, с. 375].

М. Ковалинський, біограф і послідовник вчення Г. Сковороди, пише, що вільна воля однаково притаманна всім людям. Цій найважливішій характеристиці вищих сил, яку передано людині, притаманна можливість розпізнавати добро і зло, істину і хибу. А того, хто знаходить за допомогою свободи вибору істину, називають мудрим. Потрібно розуміти, що вищі сили вносять відмінність, що передбачає нерівність і недосконалість: “На цьому головному, корені, першооснові [волі] базується влада урядів, держава владик, сила царів, любов батьків, честь мудрих, слава добродійних, пам'ять праведних. Численність вносить відмінність, а це передбачає нерівність і недосконалість; вільна воля передбачає вибір; цей же – моральну здатність, що може пізнати добро, істину, досконалість, любити її й краще шукати. Звідси походить подвиг пошуку, і подвижник істини

називається мудрий, а його справа – чеснота” [1, с. 380]. Також треба усвідомлювати, зазначає М. Ковалинський, що воля має кожному дати своє: “Подвиг, тобто правильне вживання вільної волі, робить поділ; і це й подвиг у виборі істинного, доброго, досконалого є правда, що всякому віддає своє: повне – повним, і марне – марним. Тому мудрий і праведний є одне і те ж” [1, с. 381]. Тобто мудра людина, за М. Ковалинським, – та, що між добром і злом свідомо вибирає добро, істину і користується цим своїм правом вибору: “Поставлений між вічністю і часом, світлом і пільмою, істиною і брехнею, добром і злом, маючи переважне право вибирати істинне, добре, досконале і здійснюючи це на ділі, у всякому місці, бутті, стани, званні, ступені, є мудрий, є праведний” [1, с. 381].

М. Ковалинський пише, що Г. Сковорода вказує на свободу волі як на “величну властивість [саме] мислячого буття” [1, с. 387]. А хто користується злою волею і не пізнає себе для виявлення того, що всі стани в суспільстві добрі, хоча зовні здаються несправедливими, той зазнає невдачі: “Сковорода вчив, що всі стани добрі, і Бог, розділяючи членів суспільства, нікого не образив; прокляття він накладає лиш на синів спротиву, які, не пізнавши себе й не послухавши поклику природи, вступають у стани за пристрастю, за обманливим виглядом, за примхою” [1, с. 392].

Людина, за Г. Сковородою, народжена і спроможна до свободи волі, щоб свідомо і розумно боротися зі своїми злими схильностями й відповідати за свій вибір, усвідомлюючи, що в неї є розум, щоб керуватися ним. Саме наявність такої свободи описує М. Ковалинський в житті самого Г. Сковороди та боротьбу її з принадами світу: “Тут раптом починалася боротьба, і серце його ставало полем бою: самолюбство, озброївшись з світським розумом – світодержцем віку – власними людської тліні слабостями й усіма створіннями, дуже настирливо напало на його волю, щоб полонити її, сісти на престолі її свободи й бути подібним до Вишнього. Богомислення, навпаки, запрошувало його до вічного, єдиного, істинного блага його, всюдисущого, всенаповнюючого, і змушувало його взяти всю Божу зброю, щоб міг стати проти підступів лжемудрості” [1, с. 409]. Отже, мислення Боже повинне перемагати світську лжемудрість силою волі і сприяти утвердженню істинного розуму. Це вказує на те, що Г. Сковорода жив за такими ж категоріями, яких учив.

Через реалізацію принципу “Живи згідно з своєю природою” і попередньо принципу “Самопізнання” людина втілює на практиці свою свободу волі, яка полягає в тому, щоб раціонально, згідно з невидимою природою, керувати собою і всім, що людину оточує. Вибір шляху в житті не залежить ні від фатуму чи Бога, ні від вольового бажання, а від свідомості й осягнення пізнаних здібностей, моральних засад. Тобто своєрідність свободи вибору, за Г. Сковородою, визначається не суб’єктивним бажанням (сваволею) – “що хочу те й роблю”, а пізнанням, розумінням спорідненості, тобто свідомим вибором; а вибір на користь неспорідненості не дає щастя. Бог постає законом всього сущого, моральною

сутністю, сумлінням, вродженими здібностями, а отже – свідомо й розумно осягнутою діяльністю людини.

Характеризуючи людський розум як засіб пізнання і засвоєння істини, Г. Сковорода писав:

“Знехтуй земним, дивись на нематеріальне,
З видимого пізнавай невидиме.
І в небі нашого розуму
Є свої зірки, зірничі, а також сонце і місяць.

Якщо світить погана зірка, то вір, що і народжується все погане” [10, с. 255].

Шлях до свободи людини проходить через її духовний світ, тобто ті істини, які становлять його зміст, як “невидимої натури”, єдино реальної, а до тих істин Духа веде пізнання, що здійснюється людським розумом. А це і є раціоналістичним підґрунтям проблеми свободи.

-
1. Ковалинський М. Життя Г. Сковороди // Сковорода Г. Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 2. – С. 380–418.
 2. Сковорода Г. Вірші поза збіркою // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 1. – С. 82–99.
 3. Сковорода Г. Наркіс. Розмова про те: пізнай себе // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 1. – С. 151–188.
 4. Сковорода Г. Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті [Товаристська розмова про душевний мир] // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 1. – С. 325–358.
 5. Сковорода Г. Книжечка, що називається *silenus alcibiadis*, тобто ікона Алквіадська (Ізраїльський змій) // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 2. – С. 7–33.
 6. Сковорода Г. Убогий жайворонок // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 2. – С. 124–139.
 7. Сковорода Г. Байки харківські // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 1. – С. 101–130.
 8. Сковорода Г. Кільце // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 1. – С. 359–413.
 9. Сковорода Г. Переклади. Плутархова книжечка про спокій душі // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 2. – С. 21–226.
 10. Сковорода Г. Листи // Твори: у 2-х т. – К.: “Обереги”, 1994. – Т 2. – С. 226–378

**SUBSOIL OF RATIONALISM OF FREEDOM OF MAN IS IN PHILOSOPHY
OF HRYHORIY SKOVORODA**

Mariya Zakala

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, maryzakala@mail.ru*

A problem of subsoil of rationalism of freedom of a man is considered in philosophy of H. Skovoroda. Freedom is understood through cognition and awareness of the spiritual essence of a man, moral-ethical principles, talent and capabilities and their practical embodiment in life.

Key words: freedom, “real mean”, rationality, “three worlds”, “two natures”, “invisible nature”, “kinship of labor”.

*Стаття надійшла до редколегії 10.12.2007
Прийнята до друку 28.01.2008*